

І.Романюк

**РАДГОСПИ УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ
ДЕРЖАВИ (кінець 50-х — 60-ті роки ХХ ст.)**

Нині чимало проблем вітчизняної історії, які довгі десятиріччя вважались “білими плямами, вимагають глибокого вивчення. Серед проблем повоєнної аграрної історії одним з найменш дослідженим є питання існування радянських господарств на селі у кінці 1950-х – 60-х рр. ХХ ст.

У своїй аграрній політиці партійно-державне керівництво країни робило ставку на реалізацію ідеї тоталітарного одержавлення виробництва як норми способу існування й розвитку економіки. При цьому важливе місце відводилось популяризації серед селян колективних форм господарювання, яка перетворилась у дійовий фактор підвищення ефективності виробництва на етапі соціалістичного та комуністичного перетворення. Саме під таким кутом зору й висвітлювала значення радгоспів офіційна історіографія.

Це знайшло своє відображення у працях істориків, що вийшли у світ з середини 50-х і до кінця 80-х рр., зокрема М.Богданенка¹, М.І.Зеленіна², М.Коваленка³, І.Русинова⁴ та ін.

Важливі аспекти розвитку радгоспів України знайшли своє вивчення у працях П.Панченка і А.Євтушенка⁵. проте слід зазначити, що праці опубліковані у цей період так і не вийшли за рамки окреслені радянською ідеологією. Роботи, що з'явилися в розглядуваний нами період містили лише натяки на негативні наслідки діяльності радгоспів і в історіографії середини 50-х середини 80-х рр. оцінювалися лише позитивно.

І тільки починаючи з 90-х рр. в умовах незалежності нашої держави, історична наука розпочала свій якісно новий етап свого розвитку, зокрема і щодо дослідження проблеми діяльності радгоспів на селі у зазначений період.

У середині 90-х рр. з'явилося ряд публікацій Б.Крачковського⁶, що стосуються зазначеної проблеми. Дослідник розкриває роль радгоспів у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства республіки і наслідки такої політики.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі критичного аналізу документів показати проблеми діяльності радгоспів у 50-60-ті рр. XX століття з позицій сьогодення. Для здійснення поставленої мети необхідно розглянути проблеми зміни соціальної структури селянства, становище селянина і перетворення його в так званого “робітника”, дезорганізація сільськогосподарського виробництва, як по всій Україні, так і в окремих регіонах республіки.

Актуальність дослідження теми зумовлена також і тим, що при всій своїй науковій та практичній значущості вона фактично ще залишається поза увагою науковців, а тому потребує подальшого свого об'єктивного і критичного висвітлення.

В історіографії радянського періоду це була одна із вузлових проблем. Специфіка її висвітлення полягає в тому, що вона до кінця 50-х рр. трактувалась як ідентична або майже ідентична проблемі взаємовідносин міста й села. Але в 60-ті рр. це була вже проблема внутрішньо сільська. Звідси неможливість провести чітке розмежування історії селянства й історії інших категорій сільського населення, особливо працівників радгоспів. Звичайно, що історія радгоспів не може бути предметом нашого спеціального дослідження. Питання становища радгоспів на селі, прослідковується тут лише в тій мірі, в якій вони впливали на селянство та колгоспи.

Це був ще один крок за яким “зникало” наше селянство – бюрократичне, формальне переведення його до лав “робітничого класу”. А чи правильно це?

Одержавши власність і відчуживши від неї трудящих, командно-адміністративна система створила якусь гіпертрофовану монолітну соціальну спільність. Тому в умовах постійного вольового розселення неможливо з'ясувати приналежність конкретної особи фізичної аграрної праці до тієї чи іншої соціальної групи. Тим паче, що радянська суспільствознавча наука завжди ігнорувала загальноприйняту у світі теорію соціальної стратифікації суспільства.

Проблема соціальної структури суспільства вимагає свого дальшого вивчення і осмислення. За основу поділу сільських працівників на два класи - селянство та робітників - узяли лише форму власності. Навіть в "Історії селянства СРСР" значна частина селянства була "переведена" до лав робітничого класу, оскільки радгоспний робітник на основі форми власності "перестав бути" селянином. Практично ця теза і стала офіційно прийнятою в радянській історіографії⁷

З так званою "повною й остаточною перемогою соціалізму" ця антигуманна політика набула дещо іншого вигляду. Якщо раніше вона носила відверто терористично-репресивний характер, то згодом, для вирішення економічних проблем чисто адміністративним шляхом була зроблена спроба перетворення частини колгоспів у радгоспи, що особливо активно проходила в Україні у другій половині 50-х - першій половині 60-х рр.

Об'єктивно це була політика абсолютизації державної форми власності, яка привела до уніфікації соціально-економічних відносин на селі. За суттю й механізмом функціонування як державна (радгоспи), так і кооперативна (колгоспи) форми власності стали мало чим одна від одної відрізнятись. Їх одержавлення супроводжувалось тим, що всі їх працівники виявились відчуженими від засобів і результатів господарювання. Працівників радгоспів офіційно стали називати найманою робочою силою, а колгоспників фактично було перетворено з господарів на поденників.

Парадоксально, але найбільш жорстку позицію по відношенню до села займав у ті роки М.С.Хрущов. Його політичне обличчя багато в чому не співпадало тоді з іміджем майбутнього архітектора "відлиги". У вчинках Хрущова в ті роки проглядалася риси та якості, які стали в післясталінську епоху надто характерними для його політичної натури: поспішність у висуванні найрізноманітніших ініціатив, у вирішенні значних господарських справ, які вимагали старанного опрацювання.

Ще незадовго до смерті Сталіна Хрущов виступав ентузіастом "радгоспизації колгоспників", тобто їх остаточного одержавлення. Йому здавалось, що потрібно більш послідовно переносити на село досвід фабричної праці. Він вірив, що таким шляхом може бути досягнуто більшої спеціалізації виробництва, і вищого рівня його експлуатації, та більш високого рівня експлуатації сучасної техніки. Одночасно це, на думку Хрущова відкриє великі можливості для соціально-побутової інфраструктури села, наближення її до міської.

Але, як не дивно, Сталін, знову виступив ініціатором критики даної ідеї. У нього викликав незадоволення не сам принцип одержавлення колгоспів. Фактично це вже відбулося в період суцільної колективізації. Сталін уважав радгоспизацію колгоспів передчасною справою. Він розумів, що в цьому випадку радгоспам, тобто державному бюджету доведеться взяти на свої плечі виплату зарплати, боргів – тих зобов'язань, яких перед колгоспами держава не мала. Ніяких коштів у держави для оплати праці жителів села, які складали на той час більшу частину населення країни не було. Що ж до Хрущова, то як зазначав Ф.Бурлацький, саме таким чином він хотів урятувати колгоспників від бідності й голоду⁸.

Тим не менше ідея радгоспизації й надалі турбувала Хрущова. Йому здавалось, що державні підприємства на селі будуть і повинні працювати так, як і в місті.

М.С. Хрущов незмінно й наполегливо обстоював лінію на створення радгоспів на селі, тому що "... це державні підприємства й ними краще управляти"⁹. У них він вбачав паростки комуністичного способу господарювання, вони вважались більш високою й досконалою формою власності.

Виступаючи на мітингу, присвяченому нагородженню Москви орденом Леніна у грудні 1956 р., Хрущов сказав: "Чи не краще нам піти на розширення радгоспів й отримувати дешевий хліб від них"¹⁰.

Ця ідея відіграла не останню роль, коли приймалось рішення про освоєння цілинних і перелогових земель. Але й на сьогодні економічна та історична наука ще не в повній мірі дала цьому об'єктивну оцінку, не до кінця проаналізувала можливості альтернативних програм.

У "Записці" до Президії ЦК КПРС про інтенсифікацію сільського господарства Хрущов висловлював загальні міркування про керівництво сільськогосподарським виробництвом. Основна

думка автора зводилась до того, що сучасні колгоспи являли собою поряд з радгоспами великі виробничі підприємства. Це дасть змогу замінити “анархію колгоспного виробництва на конкретне виробництво сільським господарством. До цих пір, - говорилось у “Записці”, - ми не могли звільнитись від спадщини, яка нам дісталась від дрібноселянського господарства. Тепер же є можливість перевести селян на промислову основу, що звільнить їх від потреби тримати корову, курей тощо. Таким чином Хрущов виступив за подальше “розселянювання” села, фактичний перевід колгоспників до розряду сільських робітників¹¹.

Офіційна версія: за рішенням загальних зборів колгоспників з метою використання переваг більш зрілої форми власності, для вдосконалення управління і прискорення розвитку сільськогосподарського виробництва. Справа в тому, що країною прокотилась чергова кампанія, а знайти їй пояснення не завжди можна було.

У відповідності з постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів від 2 березня 1956 за №219, в економічно слабких колгоспах Сталінської, Ворошиловоградської, Кримської, Миколаївської, Херсонської та Запоріжської областей за рішенням загальних зборів 89 колгоспів передавались для створення радгоспів¹².

У листі, направленому на ім'я А.Кириленка і Т.Кальченка колгоспники колгоспу ім. Орджонікідзе Великописківського району Кіровоградської області просили передати їхнє господарство корморадгоспу, бо воно дуже бідне¹³.

Спільноту пробували запевнити тоді в тому, що колгоспники самі намагались перейти у статусу робітників радгоспів, оскільки в цьому випадку вони отримували б гарантовану заробітну плату й користувались державним централізованим пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах тоді ще не було запроваджено. Для підтвердження цього наводились сотні відгуків із місць до вищих органів влади.

Насправді шляхи зміцнення колгоспного ладу й загалом соціального розвитку села деформувались зовсім не забажанням самих колгоспників, а на догоду догмам, які утверджували недефективність “великопромислового” типу виробництва, нібито пов'язаного з цим спрощенням управління сільським господарством й одержанням заради цього всього і вся.

Такого роду укрупнення й реформації, як і слід було очікувати, обернулися трагедією для села. Жителі тисяч сіл утратили будь-які перспективи стати дійсно самокерованим колективом, а

робітничі місця більшості з них тепер були розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого радгоспу. Таким чином, “об’єктивно” стояло питання про будівництво великих центральних садиб й утворення абсолютної кількості “неперспективних” сіл і населених пунктів¹⁴.

З часу створення колгоспів соціалістична система розвивалась усього у двох формах – державні підприємства (радгоспи) і кооперативні об’єднання селян (колгоспи). Аж до прийняття в СРСР у 1990 р. нового Закону про власність ., який вперше допускав й інші форми ведення сільського господарства, лише колгоспи й радгоспи несхитно вважались єдино можливими формами власності в сільському господарстві при соціалізмі.

Однак, не дивлячись ні на що, українське село приблизно до середини 50-х рр. усе ще залишалось переважно колгоспним. У колгоспах проживала більша частина сільського населення, за якою була закріплена основна частина посівних площ, вони ж виробляли й основну масу сільськогосподарської продукції. Але відношення державної та колгоспно-кооперативної форми власності не залишалось незмінним і визначалось як зовнішньополітичними факторами (колективізація сільського господарства в дохідних районах країни в післявоєнні роки), так і іншими причинами.

Уже в кінці 50-х рр. точка зору про колгоспи як про форму ведення сільського господарства із багатьох поступилась радгоспам, заснованим на державній (загальнонародній) власності, отримує відоме розповсюдження в суспільствознавчій літературі. Ряд авторів настійливо проводили думку про недостатню соціалістичність колгоспної форми власності, яка поступалася за ступенем усупільнення основних засобів виробництва радгоспам. На цій основі радгоспи стали оцінюватись як більш зростаюча і послідовно соціалістична форма підприємств на противагу менш зрілій формі – колгоспам. Відтак колгоспи оцінювались як перехідна форма, яка рано чи пізно буде замінена загальнонародною державною формою власності¹⁵.

Не дивлячись на очевидний недолік проходження процесу укрупнення колгоспів, з їхньою допомогою так і не вдалось покінчити з відставанням значної більшості колгоспів, а можливо керівництво країни спробувало вирішити цю проблему, взявши хронічно відсталі колгоспи на бюджет держави.

На практиці такий захід з економічної точки зору себе не виправдав. У записці до Президії ЦК КПРС “Про деякі питання

підйому економіки відсталих колгоспів і радгоспів” (1964 р.) М.Хрущов змушений був визнати, що “розглядаючи прохання місцевих органів про переведення деяких колгоспів у радгоспи, ЦК розрахував, що це приведе до суттєвого збільшення виробництва продуктів. А насправді все зводилось лише до того, що держава якби брала на своє забезпечення колишній відсталий колгосп. Держава платить зарплату, виплачує пенсії робітникам радгоспів, а потрібної кількості продукції від цих господарств не отримує. А є й такі господарства - зазначав Хрущов, які виробляють продукції менше ніж виробляли колгоспи, на базі яких вони були створені¹⁶.

Водночас значна кількість радгоспів не зуміла забезпечити високих урожаїв сільськогосподарських культур, низькою залишалась рентабельність. Так, у середині 50-х рр. були нерентабельними і збитковими 46% радгоспів республіки. Загальна сума збитків перевищувала 217 млн. крб.¹⁷. Важливою причиною такого становища було те, що ця реформа проводилась без урахування матеріальних і фінансових можливостей держави, унаслідок чого багато новостворених радгоспів не були в достатній мірі забезпечені засобами виробництва. Так, у порівнянні з довоєнним рівнем питома вага колісних тракторів зменшилась у радгоспах з 70 до 20 %¹⁸.

Значно меншим, ніж у колгоспах, було в радгоспах навантаження на 15 ти сильний трактор – лише 73 га орної землі, що на 40 га менше, ніж у колгоспах¹⁹.

Зростав тотальний контроль апарату управління над виробництвом і радгоспами, яким намагались пом'якшити наростання кризових явищ у сільському господарстві й компенсувати відчуження трудівника від землі.

У відповідності з постановою Ради Міністрів республіки від 14 червня 1955 р. була проведена реорганізація радгоспів. В областях на базі трестів радгоспів було організовано 2 обласних управління радгоспів²⁰.

Система управління радгоспами відзначалась поглибленою і надмірною регламентацією. Започаткована ще в довоєнний період, вони практично згодом ніяк не змінилось. Часті й необґрунтовані її реорганізації не послаблювали, а навпаки зміцнювали величезну арію службовців. За 60-80-ті рр. чисельність керівників і спеціалістів у радгоспах України збільшилась у 3,5 рази, а робітників лише в 1,6 рази²¹.

Гігантоманія, яка була характерна і колгоспам, і радгоспам, різко погіршила управління структурними підрозділами, прискорила зростання невиробничих витрат. Розвиток соціальної інфраструктури перемістився в основному в центральні садиби, а малі села й особливо хутори потрапили до розряду неперспективних, поступово зубожіли, занепали і вимерли.

Силові методи й жорстка регламентація позначалась на міжгосподарській кооперації, становленні і розвитку якої відбувався в 60-х рр.

Здійснений аналіз діяльності радгоспів привів до висновку, що “зворотній зв’язок між інтенсивністю й розмірами господарств є не настільки постійним і повсюдним, що виступає як вже визначена закономірність”. До подібних негативних результатів приводили необґрунтовані перетворення життєздатних колгоспів у радгоспи.

Дослідження тих років показали, що на межі 50-60-х рр. найбільш крупні радгоспи, які особливо потребували додаткових коштів для поглиблення так званої спеціалізації й концентрації виробництва, удосконалення землекористування, розгортання житлового будівництва, отримували в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь відносно меншу суму капіталовкладень, ніж інші. Збитковість радгоспів зростала по мірі їх укрупнення. У такій же послідовності погіршувались результати і всієї їх діяльності²².

Разом з тим виробництво сільськогосподарської продукції в радгоспах залишалось ще дуже низьким. Багато радгоспів не виконало планових завдань із врожайності сільськогосподарських культур. У 1961 р. радгоспи Головного управління радгоспів отримали на кожен гектар нижче передбаченого плану врожай: зернових – на 4 ц, кукурудзи – на 19,7, картоплі – на 39, цукрового буряку - на 74 ц. Ними в 1961 р. недодано державі більше 8 млн. ц. зерна²³.

Радгоспи Київського тресту в 1964 р. зібрали зернових по 13,8 ц при плані 17,9 ц., тоді як колгоспи зібрали в середньому 17,8 ц з одного га²⁴.

У республіці були радгоспи, які отримували врожай зернових 4-6 ц з га, або в 4-5 разів менше ніж загалом по радгоспах республіки. Так радгоспи “Жукінський” Київського тресту (директор А.Л.Чирко()), зібрав врожай 5,8 ц з га, радгосп “Рубежанський” (дир. Святун Т.З.) цього ж тресту одержали зернових 6 ц з га, з них пшениці –5,3 ц, а гречки по 1,9 ц з га.

Радгоспи одержували значно нижчі ніж колгоспи врожаї таких культур, як цукрові буряки, соняшник²⁵. З відчаєм говорив М.С.Хрущов на нараді передовиків сільського господарства у Воронежі: “Що ж ви думаєте на такому врожаї до комунізму прийти?...”²⁶.

Низькою й в середині 60-х рр. залишалась питома вага радгоспів у виробництві зернових всього – 13,9%²⁷, у 1963 р. – вона складала загалом 16,3%, хоча в Кримській області – 50,1, Луганській – 48,1, Херсонській – 32,7, Донецькій – 31,4%²⁸.

На початку 60-х рр. загальна земельна площа радгоспів у порівнянні з 1953 р. збільшилась на 3,7 млн. га, або в 1,9 рази, з них ріллі - на 2,3 млн., або в 1,8 рази²⁹. У середньому на один радгосп припадало 6,6 тис. га землі, а в Луганській, Херсонській і Кримській областях – 9-9,6 тис. га³⁰.

Не дивлячись на їх значне зростання як за кількістю так і за загальною земельною площею, усе ж економічні показники радгоспів були далекі від запланованих.

Сільське господарство ставило свої особливі вимоги до концентрації виробництва, межі якої, як правило, набагато вужчі, ніж у промисловості. Проте з цим мало хто рахувався, а створення радгоспів моделювалося за типом своєрідних фабрик для виробництва зерна, м'яса, яєць, овочів тощо, розміри яких визначались довільно. Стало аксіомою, що галузь тільки тоді може бути ефективною, коли буде складатись із великих підприємств. Тому кількість радгоспів постійно збільшувалась.

Загалом на кінець 1965 р. в Україні нараховувалось 1343 радгоспи, загальна земельна площа становила в них 8,587 тис. га, що в середньому складало 6,4 тис га на один радгосп³¹. Дещо зросла й заробітна плата працівників радгоспів, вона становила в середині 60-х рр. – близько 65,5 крб. на місяць, що на 12 крб. більше ніж у 1960 р.³².

Однак у ході укрупнення колгоспів і переведу частини з них до радгоспної системи ще більшою виявилась тенденція перетворення селянина – колгоспника в сільськогосподарського робітника, поденщика, який відробляв на полі або на фермі лише чітко визначений час і життя якого все менше залежало від результатів його праці. Насильницьке знищення традиційного селянського способу життя, яке розпочалось, ще у період масової колективізації сільського господарства, в процесі реформ 50-х рр. не було зупинено. Немаловажну роль у цьому відіграло і зруйнування звичних господарських кордонів сіл, які дали початок

відокремленню колгоспників усередині укрупнених (у запровадженні регулярного авансування, а пізніше гарантованої оплати, не завжди пов'язаної діяльності колгоспу), вимушене списання державою колгоспних боргів тощо, породжували в частини колгоспників споживацькі настрої, пасивність і безвідповідальність.

Об'єктивна оцінка даних процесів нагально вимагає апологетичного їх тлумачення, викриття того незаперечного факту, що як реорганізація колгоспів у радгоспи, так і перетворення колгоспників у аграрних робітників – це не соціальний прогрес, як твердила офіційна школа, а наслідок діяння тоталітарного режиму. По-перше, якщо говорити про неадекватне висвітлення “історичної місії” радгоспів, то вона впливала з антинаукового розуміння самої суті державної власності. Розпочавшись як експеримент для “допомоги” економічно відсталим колгоспам, процес їх реформування незабаром набув масових масштабів, що призвело до гіпертрофованої ролі державного сектору в сільському господарстві. По суті, відбулося згортання колгоспної форми власності. У теорії це кваліфікувалось як зростання зрілості соціалістичних виробничих відносин на селі. В Україні подібна трансформація не набула такого розмаху, як скажемо, у Росії чи Казахстані, де радгоспи виробляли половину товарної продукції, а аграрний загін робітничого класу перетворився в основний компонент соціальної структури села. Таким чином. створювалися ілюзії, що “радгоспизація” різко підвищила ефективність виробництва, а домінування робітників у структурі сільського населення прискорило його рух до “соціальної однорідності”.

По-друге, різке зменшення чисельності колгоспного селянства і збільшення у зв'язку з цим аграрного загону робітничого класу стало розглядатись у теорії, як один з важливих факторів стирання суттєвих відмінностей між містом і селом, між робітничим класом і колгоспним селянством. Тоталітарний режим та його ідеологічний апарат посилено поширювали міф про те, що радянське суспільство прискореними кроками наближається до безкласового. Створення нової історичної спільності “радянський народ” стало черговою вигадкою на шляху до комунізму. Фактично це, як зазначає Б.Крачковський, було звичайними соціальними переміщеннями з метою механічного розширення поняття “робітничий клас”, яким, як ширмою, прикривалося панування громіздкого партійно-бюрократичного державного апарату.

По-третє, саме з “робітничим класом” пов’язувалися перспективи людства, а його аграрний загін покликаний був забезпечити рух села до соціальної однорідності. З ліквідацією приватної власності та її суб’єктів, коли у пролетаріат було перетворено весь народ колишнього СРСР, робітничий клас не тільки не став власником у місті і на селі, а навпаки, разом з іншими великими соціальними спільнотами опинився за межею повного зубожіння³³.

Отже, розширення радгоспного сектору в сільському господарстві визначалось діючим механізмом тоталітаризму в напрямку підвищення рівня усупільнення виробництва й наростання одноманітності відносин власності, що не тільки привело до її одержавлення й деградації, а й відчуження трудівника від землі та інших матеріальних засобів. У радгоспах крайнього рівня досягала концентрація виробництва, надмірною стала централізація управління, диспропорцією і дискримінацією відзначався міжгалузевий поділ праці. Організація виробництва в інтернаціональному масштабі за єдиним директивним планом при стандартизації форм господарювання й позбавлення селянина самостійності у праці виявилась нежиттєвою. Одержавлення не сприяло піднесенню і зміцненню аграрної економіки, а, навпаки, її зруйнувало.

¹ Богданенко М. Совхозы СССР. 1951-1958. М., 1972

² Богданенко М., Зеленин И. Совхозы СССР. Краткий исторический очерк. (1917-1975). М., 1976

³ Коваленко Н. Организация управления совхозами СССР(1937-1987). – М.: МГУ., 1988

⁴ Русинов И. Аграрная политика КПСС в 50-е первой половине 60-х годов: опыт и уроки. // Вопросы истории КПСС. – 1988. -№9.-С.35-49

⁵ Панченко П., Євтушенко А. Радгоспи: шлях становлення і розвитку (1917-1980).: -К.: Вища школа, 1982

⁶ Крачковський Б. Радгоспи у системі тоталітарного одержання сільського господарства України// Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія .Ч.ІІ. Львів, АН України. МАУ. 1994. –С. 76-81; його ж. Унітаризм і аграрний загін робітництва України: гіперболізація в теорії і реалії// Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 вересня 1994 р. К., 1998. –С.79-86.

⁷ История крестьянства СССР. –т. 1. –М.: Наука, 1986.-С.9

⁸ Бурлацкий Ф. Русские государи. Эпоха реформации Никита Смелый, Михаил Блаженный, Борис Крутой. –М.: Шарм, 1996.-С.90-91

⁹ Хрущёв Н. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. Т.8. –М., 1964. –С.225.

¹⁰ Там само. Т.2. –М., 1962. –С.228

¹¹ Із виступу Барсукова на міжнародній конференції присвяченій 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. –М., Горбачов фонд. 1994. – С.46

¹² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (Далі: ЦДАВО України). –Ф.2. –Оп.9. –Спр.2214. –Арк.5

¹³ Там само. –Спр.3450. –Арк.112

¹⁴ Русинов И. «Неперспективная» деревня: от домыслов к истине // Вопросы истории КПСС. –1990.-№8. –С.56.

¹⁵ Котов Г. Сближение двух форм социалистической собственности и укрепление союза рабочего класса и крестьянства // Союз рабочего класса и крестьянства на современном этапе. –М., 1962. –С.81

¹⁶ Хрущёв Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. –М., 1964. –т.8. –С.66,67

¹⁷ ЦДАВО України. –Ф.582. –Оп.4. –Спр.2864. –Арк.3

¹⁸ Там само. –Ф.4860. –Оп.1. –Спр.338. –Арк.50.

¹⁹ Там само. –Ф.27. –Оп.29. –Спр.4. –Арк.37(б)

²⁰ Там само. –Ф.2. –Оп.9. –Спр.3851. –Арк.7

²¹ Крачковський Б. радгоспи у системі тоталітарного одержування сільського господарства України... Львів, 1994. –С.79-80

²² Русинов И. «Неперспективная» деревня: от домыслов к истине // Вопросы истории КПСС. –1990.-№8. –С.55.

²³ ЦДАВО України. –Ф.582. –Оп.18. –Спр.12. –Арк.4

²⁴ Там само. –Ф.27. –Оп.29. –Спр.4. –Арк.8

²⁵ Там само.–Арк.9

²⁶ Хрущёв строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. М., 1963.-т.5. –с.11

²⁷ ЦДАВО України. –Ф.27. –Оп.9. –Спр.4. –Арк.6

²⁸ Там само. –Ф.582. –Оп.18. –Спр.253. –Арк.9

²⁹ Там само. –Оп.4. –Спр.3735. –Арк.31

³⁰ Там само. –Оп.18. –Спр.253. –Арк.9

³¹ Там само. –Спр.473. –Арк.197

³² Там само. –Арк.203

³³ Крачковський Б. Унітаризм і аграрний загін робітництва України: гіперболізм в теорії і реалії .. К., 1998. –С.81-83